

بایسته‌های ارتقاء کیفیت آموزش دروس معارف اسلامی از دیدگاه اساتید و دانشجویان در پساکرونا

نیره قوی^۱ | راحله محرمی^۲

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی بایسته‌های ارتقاء (الزامات ارتقاء) کیفیت آموزش دروس معارف اسلامی از دیدگاه اساتید و دانشجویان در پساکرونا با روش توصیفی پیمایشی انجام شده است. با استفاده از فرمول کوکران و روش نمونه‌گیری تصادفی ۳۵۴ نفر از اساتید و ۳۸۴ نفر از دانشجویان به عنوان نمونه از جامعه آماری اساتید و دانشجویان دروس معارف اسلامی در دانشگاه‌های سطح کشوری انتخاب شدند. تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس آمار توصیفی و آزمون T با استفاده از نرم‌افزار Spss22 صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که متناسب‌سازی محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی، فراهم ساختن زیرساخت‌های فیزیکی دانشگاه‌ها، ارتقاء سطح قابلیت‌ها و توانمندی اساتید، بازنگری اساسی در شیوه‌های آموزش، تفویض اختیار به مدرسان در امر آموزش و پژوهش، وضعیت شغلی مدرسین دروس معارف اسلامی در آینده، برجسته کردن نقش دروس معارف اسلامی در رفع شبهات اعتقادی دانشجویان، لزوم هم‌زمانی فرآیندهای آموزش دیدن و تدریس کردن مدرسین و تعیین جایگاه اساتید گروه معارف اسلامی در اهداف انقلاب اسلامی از اولویت بالایی برخوردار است، همچنین نظر گروه نمونه آماری بر این است که کلاس‌ها به صورت ترکیبی (حضور و مجازی) ادامه داده شود. با عملیاتی شدن پژوهش می‌توان در راستای محقق شدن اهداف آموزشی و سیاست‌گذاری مناسب در گروه دروس معارف اسلامی دانشگاه‌ها قدمی برداشت.

کلیدواژه‌ها: دروس معارف اسلامی، آموزش مجازی، پساکرونا، بایسته.

۱. استادیار و عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، تهران، ایران.

۲. دکتری روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

با تأمل در تحولات مختلف در عصر حاضر شاید بتوان از شرایط دوران کرونا به‌عنوان نقطه عطفی نام برد که سبک و سیاق زندگی بشر امروز را تحت تأثیر قرار داده است و می‌توان اذعان داشت که شیوه زندگی بشر به دوران قبل و بعد از عصر کرونا تفکیک می‌شود. در این میان از جمله تحولات، تغییر شیوه آموزش و پژوهش است. ضرورت رشد و تعالی عناصر مختلف آموزش و تأثیر آن بر جامعه که با انتقال مفاهیم شناختی و ارزشی با محوریت گروه معارف انجام می‌گیرد؛ اهمیت شایان توجه به آموزش گروه معارف می‌دهد. ظرفیت‌ها و ظرفیت‌های گروه معارف در عرصه بینشی و ارزشی، بهره‌گیری از شیوه‌های علمی برای دستیابی به پاسخ‌های مناسب با امکانات، نیازها و پتانسیل‌های این گروه در شرایط پسا کرونا را ضروری می‌کند.

ویروس کرونا شدیدترین بحران بهداشتی قرن اخیر، تمام دنیا را به زانو درآورده است (فرناندز^۱، ۲۰۲۰: ۱۶۸) و دانشگاه‌ها ملزم به استفاده از سیستم آموزش مجازی شده‌اند (آلمایا^۲ و همکاران، ۲۰۲۰: ۵۲۵۲). علیرغم مشکلات آموزش مجازی در دوران کرونا (بارادا^۳ و همکاران، ۲۰۲۰: ۲)، مزیت‌هایی همچون؛ ایجاد نگرش مثبت نسبت به آموزش مجازی (فام و هو^۴، ۲۰۲۰: ۱۳۲۷) و ایجاد ظرفیت یادگیری آموزش مجازی را برای آموزش در دانشگاه‌ها به ارمغان آورده است (تکسیرا و موتا^۵، ۲۰۲۰: ۱۷۷). آموزش در دانشگاه‌ها با استفاده از تقویت امکانات آموزش مجازی در دوران کرونا می‌تواند در دوران پسا کرونا نیز به صورت ترکیبی از آموزش مجازی و حضوری ادامه یابد و از مزایای آموزش مجازی در کنار آموزش حضوری بهره‌مند شد (آشور^۶ و همکاران، ۲۰۲۱: ۱).

در راستای کمک به آموزش در دانشگاه‌ها در ایفای نقش ذاتی و مأموریت اصلی آنها یعنی پرورش دانشجویان، دروس معارف اسلامی در برنامه درسی آموزش دانشگاهی قرار داده شده است. در اصل فرض بر این است که یکی از راهکارهای مهم برای نفوذ فرهنگ متعالی اسلامی به مراکز فرهنگی و آموزشی، استفاده از ابزار آموزشی است که در نهایت منجر به اضافه شدن

1. Fernandes
2. Almaiah
3. Barada
4. Pham & Ho
5. Teixeira & Mota
6. Ashour

دروس معارف اسلامی به جمع واحدهای آموزش دانشگاهی گردید (امینی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۳).

در شرایط کنونی هیچ مدل شناخته شده‌ای برای پیروی از آن‌ها برای آموزش در دانشگاه‌ها وجود ندارد، نیاز است که آموزش دانشگاهی مسائلی را که احتمالاً در دوران پسا کرونا با آن روبرو می‌شود را شناسایی کند و خود را برای تصمیم‌های سخت و دشوار در ماه‌های آینده آماده کند، دانشگاه باید برای دوران سخت پسا کرونا آماده باشد (رشید و یداو^۱، ۲۰۲۰: ۴). پژوهش‌های انجام شده در زمینه آموزش در دوران پسا کرونا، متمرکز بر نوع آموزش در این دوران می‌باشد که در اکثر پژوهش‌ها اشاره شده است به صورت ترکیبی (ینا^۲، ۲۰۲۰؛ کشاورز^۳، ۲۰۲۰، آشور و همکاران، ۲۰۲۱، اکانایاک و ویرسینقا^۴، ۲۰۲۰؛ بورک - هافر، ۲۰۲۱)، آموزش داده خواهد شد. همچنین در پژوهش‌ها ذکر شده است با فراهم ساختن زیرساختارهای مناسب برای آموزش مجازی با توجه به تجربه‌های کسب شده در دوران کرونا، آموزش برای شرایط مشابه دوران کرونایی آماده خواهد شد و در مقابل بحران‌هایی همچون شرایط کرونایی آسیب‌پذیر نخواهد بود (فام و هو، ۲۰۲۰). البته قابل ذکر است که، در مورد بایسته‌های ارتقاء کیفیت آموزشی در گروه دروس معارف اسلامی در دوران پسا کرونا پژوهشی جامع و عمیقی صورت نگرفته است و گروه معارف اسلامی در پژوهش‌ها مورد کم توجهی قرار گرفته است. بنا به دلیل جایگاه ارزشی گروه معارف اسلامی در آموزش دانشگاهی و نقش عمده دروس مذکور در شکل‌گیری و تقویت نگرش اسلامی دانشجویان، باید در مسیر سیاست‌گذاری مناسب برای دوران پسا کرونا، اقداماتی مناسب انجام دهد و دانشجویان را در مسیر مناسب هدایت کنند. لذا در این پژوهش، محققین به دنبال بایسته‌های ارتقاء (الزامات^۵ ارتقاء) کیفیت آموزش دروس معارف اسلامی از دیدگاه اساتید و دانشجویان در پسا کرونا می‌باشد.

1. Rashid & Yadav
2. Jena
3. Keshavarz
4. Ekanayake & Weerasinghe

۵. در پژوهش حاضر بایسته به مفهوم آنچه که لازم و ضروری است (لغت‌نامه دهخدا) به کار رفته است، به عبارتی الزاماتی که برای ارتقاء کیفیت آموزش مورد نیاز است.

مبانی نظری

کتاب دروس اسلامی تحت عنوان "دروس معارف اسلامی"، یک منبع عمومی برای دانشجویان کل کشور می‌باشند (حکیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۳) که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و وقوع انقلاب فرهنگی، به صورت یک مجموعه واحد درسی عمومی در برنامه‌های درسی کلیه رشته‌های دانشگاهی قرار داده شده است تا از این طریق یک الگو و چارچوب مدون و رسمی برای پیگیری و عملیاتی کردن اهداف مرتبط با رشد دینی، اعتقادی و اخلاقی دانشجویان به وجود آید (امینی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۳).

ویروس کرونا در روند یادگیری دانشجویان تغییراتی ایجاد کرده است و بر تعامل بین اساتید و دانشجویان تأثیر گذاشته است و دانشگاه‌ها مجبور شدند ارتباط بین دانشجویان و اساتید صرفاً به شکل اینترنتی ادامه یابد و دولت‌ها برای جلوگیری از انتشار ویروس کرونا، تدبیر آموزش مجازی را پیش گرفته‌اند و یادگیری مبتنی بر اینترنت تنها گزینه آموزش در نظر گرفته شده است (کومان^۱ و همکاران، ۲۰۲۰). با تعطیلی دانشگاه‌ها و دیگر مؤسسات نظام آموزش عالی، گذار به نظام آموزش مجازی و نحوه به کارگیری استراتژی‌ها و ابزارهای جدید آموزشی تکنولوژی محور به معیاری برای آزمودن سرعت عمل و میزان اثربخشی، سطح توسعه یافتگی، نحوه مدیریت بحران دانشگاه‌ها و دیگر مؤسسات آموزش عالی در برابر این رخداد ناگهانی و بی‌سابقه تبدیل شده است (ربانی‌خواه و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۹۷). با بررسی‌های انجام شده، احتمالاً روند آموزش مجازی همراه با آموزش حضوری در دوران پسا کرونا نیز ادامه خواهد داشت (بورک^۲ - هافر^۲ و همکاران، ۲۰۲۱).

جرقه‌های اولیه آموزش مجازی در اروپا و آمریکا به طور همزمان از سال ۱۸۰۰ شروع شده است، اما آغاز آموزش مجازی به صورت رسمی به صد سال پیش برمی‌گردد. در انگلستان در سال ۱۸۵۸ میلادی، دانشگاه لندن آغاز به برگزاری کلاس‌های خارج از برنامه برای دانشجویان خارجی کرد (بابایی و همکاران، ۱۳۹۵). آموزش مجازی در ایران به صورت رسمی به شروع دهه ۱۳۵۰ شمسی با تأسیس دانشکده‌ای در دانشگاه ابوریحان بیرونی برای آموزش مکاتبه‌ای به

1. Coman
2. Bork-Hüffer

سپاهیان دانش برمی گردد. در این دانشکده آموزش به شکل مکاتبه‌ای و حضوری صورت می‌گرفت. پس از انقلاب اسلامی یکی از دانشگاه‌هایی که با رسالت آموزش از راه دور تأسیس شد دانشگاه پیام‌نور بود (منتظر و گشول دره‌سیبی، ۱۳۹۹).

آموزش مجازی استفاده از فناوری اطلاعات برای ارائه اطلاعات و آموزش می‌باشد. در این روش بین مدرسان و یادگیرندگان فاصله مکانی وجود دارد، به عبارتی در یک محیط فیزیکی حضور ندارند و دور از هم قرار دارند (کاتوا^۱، ۲۰۱۶). آموزش مجازی در مقایسه با آموزش سنتی دارای مزیت‌هایی می‌باشد. انعطاف‌پذیری، حذف تردهای بی‌مورد و پرهزینه برای شرکت کردن در دوره‌های آموزش حضوری (شاه‌بیگی و نظری، ۱۳۹۰)، دانش‌محور بودن و مدیریت زمان آموزش مجازی (کومان و همکاران، ۲۰۲۰) از مهم‌ترین آنها به شمار می‌آید. عواملی همچون؛ ارتباط بین طراحی آموزش مجازی و یادگیری دانشجویان، ارائه مؤثر اطلاعات در آموزش مجازی، پشتیبانی کافی توسط اساتید و دستیاران آموزشی، مشارکت با کیفیت بالا برای بهبود یادگیری و برنامه‌ریزی مناسب برای مقابله با حوادث غیرمنتظره برای سیستم آموزش مجازی بر آموزش مجازی تأثیر دارد (بائو^۲، ۲۰۲۰).

پیشینه پژوهش

با توجه به جدید بودن بحث کرونا در میان منابع، اغلب مطالب در قالب مصاحبه، سخنرانی و یا مطالب ژورنالیستی و خبری می‌باشد که بیشتر در خصوص وزارت آموزش و پرورش می‌باشد و اغلب مصاحبه‌ها با مسئولین ذی‌ربط و اقدامات مقتضی بوده است. تنها کتاب چاپ‌شده که مجموعه مقالات گروهی از اساتید تحت عنوان «جستارهایی در آموزش عالی، علم و بحران کرونا در ایران» می‌باشد، که به کوشش حسین میرزایی (۱۳۹۹) در پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تدوین شده است، پژوهش‌های انجام شده در آموزش عالی نیز مربوط به دوران کرونا می‌باشد. بنابراین در رابطه با عنوان پژوهش مذکور، پژوهشی توسط محققین یافت نشد. البته قابل ذکر است که در زیر به خلاصه‌ای از پژوهش‌های انجام شده در حوزه ویروس کرونا و آموزش عالی پرداخته شده است.

1. Kattoua
2. Bao

عزیزی و ضرابیان (۱۳۹۹) با هدف بررسی تأثیر کرونا در رضایت الکترونیکی دانشجویان در دانشگاه‌های دارای سیستم مجازی به انجام پژوهش "بررسی تأثیر کرونا در رضایت الکترونیکی دانشجویان در دانشگاه‌های دارای سیستم مجازی" با استفاده از روش تحقیق کمی پرداخته‌اند. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که بین مؤلفه‌های کیفیت اطلاعات، کیفیت آموزش، کیفیت فنی، کیفیت خدمات و رضایت تأثیر مستقیم و معنی داری دارند. همچنین بر اساس ضرایب استاندارد شده رگرسیونی مشاهده شد که، به ترتیب کیفیت اطلاعات رتبه اول، کیفیت آموزش رتبه دوم، کیفیت فنی رتبه سوم، کیفیت خدمات رتبه چهارم و کمترین اهمیت را دارد.

یافته‌های پژوهشی آشور و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهش "آموزش عالی در دوران پسا کرونا: دیدگاه مدیران و کارشناسان آموزشی در امارات متحده عربی" حاکی از این می‌باشد که سرمایه گذاری‌های انجام شده در حوزه آموزش مجازی منجر به تقویت زیرساخت‌های لازم شده است و در دوران پسا کرونا نیز از آن به عنوان روش برنامه‌ریزی شده که از طریق فناوری اطلاعات و در مکان‌های متفاوت برای آموزش استفاده خواهد شد و آموزش عالی به شکل ترکیبی به فعالیت خود ادامه خواهد داد.

- کومان و همکاران (۲۰۲۰) در بررسی‌های خود بر روی ۴۲۴ دانشگاه در سراسر جهان به این نتیجه رسیدند که دانشجویان نسبت به یادگیری به صورت مجازی نگرش مثبتی دارند و تمایل دارند که آموزش به صورت مجازی ادامه پیدا کند.
- کشاووز^۱ (۲۰۲۰) در پژوهشی تحت عنوان "مدل پیشنهادی برای آموزش عالی در دروان پسا کرونا" به این نتیجه رسید که روش آموزشی در دوران پسا کرونا به صورت ترکیبی (حضور - مجازی) خواهد بود.
- اکانایاک و ویرسینقا (۲۰۲۰) در پژوهش تعامل پایدار دانشجویان با آموزش مجازی در دوران پسا کرونا بیان کردند که در دوران پسا کرونا آموزش به صورت ترکیبی خواهد بود.

همانطور که با بررسی تحقیقات انجام شده قابل مشاهده است که هر کدام از پژوهش‌ها از منظری خاص به بحث و ویروس کرونا و آموزش دانشگاهی پرداخته‌اند و نگاهی به بایسته‌های ارتقاء

1. Keshavarz

کیفیت آموزشی در دوران پسا کرونا به خصوص از دیدگاه اساتید و دانشجویان دروس معارف اسلامی نداشته‌اند. در این پژوهش با نگاهی جامع و به صورت ملی به بررسی دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان نسبت به بایسته‌های ارتقاء آموزش دروس معارف اسلامی در پسا کرونا پرداخته می‌شود، منظور از دروس معارفی در دانشگاه، دروسی هستند که تحت عناوین؛ مبانی نظری اسلام یک و دو، اخلاق اسلامی، انقلاب اسلامی، تاریخ و تمدن اسلامی، آشنایی با مبانی اسلام و دانش خانواده و جمعیت می‌باشند. همچنین منظور از مفهوم آموزش مجازی، آموزشی است که از طریق اینترنت و به شیوه‌های آنلاین و آفلاین برگزار می‌شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف، ارتقاء کیفیت آموزش عالی از دیدگاه اساتید و دانشجویان دروس معارف اسلامی در دوران پسا کرونا انجام شده است. پارادایم پژوهش حاضر، اثبات‌گرا می‌باشد. همچنین از منظر جهت‌گیری پژوهش، یک پژوهش کاربردی با رویکرد استقرایی است که در دسته‌بندی پژوهش‌های کمی قرار دارد. از دید صبغه پژوهش، جزو پژوهش‌های کتابخانه‌ای و میدانی به حساب می‌آید که با استراتژی‌های پیمایشی انجام شده است. داده‌ها با استفاده از پرسشنامه جمع‌آوری شده است (ساندرز و همکاران، ۲۰۰۹؛ دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۲). برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است. در جامعه آماری اساتید گروه معارف اسلامی، حجم نمونه با در نظر گرفتن کل جامعه آماری استادان معارف که ۴۴۵۰ نفر می‌باشند با لحاظ کردن خطای ۰/۰۵ که عرف در اکثر پژوهش‌ها می‌باشد، تعداد ۳۵۴ به عنوان حجم نمونه از جامعه آماری اساتید بر طبق فرمول کوکران می‌باشد. همچنین در جامعه آماری دانشجویان ثبت‌نامی در دروس معارف اسلامی، با در نظر گرفتن کل دانشجویان ثبت‌نام شده دروس معارف که ۱۱۲۹۰۰۰ نفر می‌باشند، تعداد ۳۸۴ به عنوان حجم نمونه دانشجویان گروه معارف اسلامی انتخاب شده است.

یکی از ابزارهای رایج پژوهش در جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه می‌باشد. پرسشنامه‌های مورد استفاده در پژوهش حاضر محقق ساخته می‌باشد و دارای ۲۵ سؤال و پنج مؤلفه فراهم کردن زیرساخت‌های آموزشی کشور در تناسب با دوران پسا کرونا، بازه زمانی پیشنهادی کلاس‌های

درس در دوره پساکرونا، شیوه‌های انتقال مفاهیم درسی، موضوعات مورد دغدغه دانشجویان در خصوص زندگی پساکرونا و رسالت دانشگاه در خصوص ماهیت مواجهه با دوران پساکرونا. برای گروه اساتید و دانشجویان به صورت جداگانه، پرسشنامه طراحی شده است. در ابتدا برای تهیه پرسشنامه، با توجه به مطالب علمی موجود و نظرات اساتید و دانشجویان، پرسشنامه اولیه توسط تیم تحقیقاتی طراحی شد، در ادامه برای خبره‌سنجی و تأیید روایی پرسشنامه‌های طراحی شده، جلساتی با اساتید و مدرسین گروه معارف در دانشگاه‌ها و خبرگان گروه معارف اسلامی برگزار شده است و با انجام اصلاحات لازم در پرسشنامه‌ها، روایی صوری پرسشنامه‌ها با مقدار عددی بالای ۰/۸۵ برای اکثر سؤالات مورد تأیید قرار گرفت. همچنین برای تأیید پایایی پرسشنامه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است، مقدار عددی ضریب آلفای کرونباخ در پژوهش حاضر در نمونه آماری گروه اساتید معارف برابر با ۷۳/۶ و در نمونه آماری گروه دانشجویان برابر با ۸۵/۹ می‌باشد، که نشان‌دهنده پایایی مورد قبول پرسشنامه‌ها می‌باشد.

پرسشنامه‌های به صورت ملی و در عمده دانشگاه‌های کشوری (سراسری، آزاد، غیرانتفاعی، پیام-نور، فنی و حرفه‌ای و علمی کاربردی) به صورت الکترونیکی توزیع و جمع‌آوری شده است که در نمونه آماری اساتید، ۷۲/۳ درصد پاسخگویان مرد و در نمونه آماری دانشجویان، ۶۸/۸ درصد مرد می‌باشد، دانشجویان در مقاطع کاردانی، کارشناسی، کارشناسی ارشد پیوسته و دکتری (گروه علوم پزشکی) مشغول به تحصیل می‌باشند و اساتید گروه معارف اسلامی به صورت هیئت علمی و حق‌التدریس با دانشگاه‌ها همکاری می‌کنند. بیشترین پاسخ‌دهندگان از دانشجویان دانشگاه‌های دولتی (وزارت علوم و وزارت بهداشت) بودند که در مجموع ۴۵/۱ درصد (۱۷۳ نفر) از پاسخ‌دهندگان دانشجو و ۵۳/۷ درصد (۱۹۰ نفر) اساتید را به خود اختصاص داده‌اند.

سؤال‌های پژوهش

- با نگاه آینده‌نگرانه؛ زیرساخت آموزش و پژوهش کشور در تناسب با دوران پساکرونا چه می‌باشد؟
- بازه زمانی پیشنهادی کلاس‌های درس در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی دوره پساکرونا، به ازای هر واحد درسی چه می‌باشد؟

- ابزارهای شیوه‌های انتقال مفاهیم درسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در دوران پسا کرونا چه می‌باشد؟
- موضوعات مورد دغدغه دانشگاهی در خصوص زندگی پسا کرونایی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی چه می‌باشد؟
- ماهیت مواجهه با دوران پسا کرونا؛ رسالت دانشگاه در دوران پسا کرونا چه می‌باشد؟

یافته‌های پژوهش

برای بررسی سؤال‌های پژوهش از آمار توصیفی و آمار استنباطی بر اساس دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان گروه معارف اسلامی استفاده شده است. در راستای پاسخ‌گویی به سؤال یک پژوهش، دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان در حیطه بررسی فراهم کردن زیرساخت‌های لازم برای آموزش و پژوهش متناسب با دوران پسا کرونا را با پنج سوال مورد بررسی قرار داده و نتایج آن در جدول یک آورده شده است.

جدول ۱. آمار توصیفی سؤالات زیرساخت‌های لازم برای آموزش و پژوهش

امتیاز		فراوانی		درصد فراوانی		درصد فراوانی تجمعی	
استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
متناسب‌سازی محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی							
۲۸	۴۱	۷/۹	۱۰/۷	۷/۹	۱۰/۷	۷/۹	۱۰/۷
۳۱	۳۵	۸/۸	۹/۱	۱۶/۷	۱۹/۸	۱۶/۷	۱۹/۸
۵۰	۸۰	۱۴/۱	۲۰/۸	۳۰/۸	۴۰/۶	۳۰/۸	۴۰/۶
۶۸	۶۷	۱۹/۲	۱۷/۴	۵۰/۰	۵۸/۱	۵۰/۰	۵۸/۱
۱۷۷	۱۶۱	۵۰/۰	۴۱/۹	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
متناسب‌سازی زیرساخت‌های فیزیکی دانشگاه‌ها							
۴۵	۵۱	۱۲/۷	۱۳/۳	۱۲/۷	۱۳/۳	۱۲/۷	۱۳/۳
۳۱	۴۱	۸/۸	۱۰/۷	۲۱/۵	۲۴/۰	۲۱/۵	۲۴/۰
۶۶	۷۱	۱۸/۶	۱۸/۵	۴۰/۱	۴۲/۴	۴۰/۱	۴۲/۴
۸۳	۷۹	۲۳/۴	۲۰/۶	۶۳/۶	۶۳/۰	۶۳/۶	۶۳/۰
۱۲۹	۱۴۲	۳۶/۴	۳۷/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰

جدول ۱. آمار توصیفی سؤالات زیرساخت‌های لازم برای آموزش و پژوهش

امتیاز		فراوانی		درصد فراوانی		درصد فراوانی تجمعی	
استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
ارتقاء سطح قابلیت‌ها و توانمندی مدرسان							
۲۶	۴۶	۷/۳	۱۲/۰	۷/۳	۱۲/۰	۱۲/۰	۷/۳
۲۷	۴۲	۷/۶	۱۰/۹	۱۵/۰	۲۲/۹	۲۲/۹	۱۵/۰
۴۵	۸۸	۱۲/۷	۲۲/۹	۲۷/۷	۴۵/۸	۴۵/۸	۲۷/۷
۸۸	۶۸	۲۴/۹	۱۷/۷	۵۲/۵	۶۳/۵	۶۳/۵	۵۲/۵
۱۶۸	۱۴۰	۴۷/۵	۳۶/۵	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
بازنگری اساسی در شیوه‌های آموزش							
۲۹	۵۱	۸/۲	۱۳/۳	۸/۲	۱۳/۳	۱۳/۳	۸/۲
۲۴	۴۶	۶/۸	۱۲/۰	۱۵/۰	۲۵/۳	۲۵/۳	۱۵/۰
۸۵	۸۲	۲۴/۰	۲۱/۴	۳۹/۰	۴۶/۶	۴۶/۶	۳۹/۰
۹۴	۷۶	۲۶/۶	۱۹/۸	۶۵/۵	۶۶/۴	۶۶/۴	۶۵/۵
۱۲۲	۱۲۹	۳۴/۵	۳۳/۶	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
تفویض اختیار به مدرسان در امر آموزش و پژوهش							
۳۹	۷۴	۱۱/۰	۱۹/۳	۱۱/۰	۱۹/۳	۱۹/۳	۱۱/۰
۳۳	۴۲	۹/۳	۱۰/۹	۲۰/۳	۳۰/۲	۳۰/۲	۲۰/۳
۷۳	۱۱۱	۲۰/۶	۲۸/۹	۴۱/۰	۵۹/۱	۵۹/۱	۴۱/۰
۹۶	۶۳	۲۷/۱	۱۶/۴	۶۸/۱	۷۵/۵	۷۵/۵	۶۸/۱
۱۱۳	۹۴	۳۱/۹	۲۴/۵	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰

باتوجه به آنچه که در جدول یک گزارش شده است، اساتید و دانشجویان معتقد هستند که متناسب‌سازی محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی، فراهم ساختن زیرساخت‌های فیزیکی دانشگاه‌ها، ارتقاء سطح قابلیت‌ها و توانمندی مدرسان (مدرس، استاد، دستیار آموزشی و ...)، بازنگری اساسی در شیوه‌های آموزش و تفویض اختیار به مدرسان در امر آموزش و پژوهش از اولویت‌های بالایی برخوردار است و باید زیرساخت‌های آموزشی و پژوهشی برای دوران پساکرونا فراهم گردد.

برای پاسخ‌گویی به سؤال دوم پژوهش "بازه زمانی پیشنهادی کلاس‌های درس در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی دوره پسا کرونا، به ازای هر واحد درسی کدام‌اند؟" دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان در مورد بازه زمانی پیشنهادی کلاس‌های درس در دوره پسا کرونا با پنج سؤال مورد بررسی قرار گرفته است و نتایج آن در جدول دو گزارش شده است.

جدول ۲. آمار توصیفی سؤالات بازه زمانی پیشنهادی کلاس‌های درس

امتیاز		فراوانی		درصد فراوانی	
استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
طبق روال دروس در شرایط قبل کرونا					
۱ (کمترین)	۳۳	۵۰	۹/۳	۱۳/۰	۹/۳
۲	۳۸	۴۳	۱۰/۷	۱۱/۲	۲۰/۱
۳	۵۳	۹۹	۱۵/۰	۲۵/۸	۳۵/۰
۴	۹۸	۷۳	۲۷/۷	۱۹/۰	۶۲/۷
۵ (بالاترین)	۱۳۲	۱۱۹	۳۷/۳	۳۱/۰	۱۰۰/۰
بیشتر از روال قبلی دروس در شرایط قبل کرونا					
۱ (کمترین)	۱۱۷	۷۳	۳۳/۱	۱۹/۰	۳۳/۱
۲	۴۷	۴۳	۱۳/۳	۱۱/۲	۴۶/۳
۳	۶۱	۹۰	۱۷/۲	۲۳/۴	۶۳/۶
۴	۷۴	۸۵	۲۰/۹	۲۲/۱	۸۴/۵
۵ (بالاترین)	۵۵	۹۳	۱۵/۵	۲۴/۲	۱۰۰/۰
کمتر از روال قبلی دروس در شرایط قبل کرونا					
۱ (کمترین)	۱۲۳	۴۹	۳۴/۷	۱۲/۸	۳۴/۷
۲	۵۰	۵۹	۱۴/۱	۱۵/۴	۴۸/۹
۳	۵۸	۹۹	۱۶/۴	۲۵/۸	۶۵/۳
۴	۶۱	۸۱	۱۷/۲	۲۱/۱	۸۲/۵
۵ (بالاترین)	۶۲	۹۶	۱۷/۵	۲۵/۰	۱۰۰/۰
در اختیار استاد به تناسب محتوای درس					
۱ (کمترین)	۳۰	۵۳	۸/۵	۱۳/۸	۸/۵
۲	۱۹	۵۸	۵/۴	۱۵/۱	۱۳/۸

جدول ۲. آمار توصیفی سؤالات بازه زمانی پیشنهادی کلاس‌های درس

درصد فراوانی تجمعی		درصد فراوانی		فراوانی		امتیاز
دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	
۵۶/۳	۲۸/۰	۲۷/۳	۱۴/۱	۱۰۵	۵۰	۳
۷۵/۳	۵۴/۵	۱۹/۰	۲۶/۶	۷۳	۹۴	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۲۴/۷	۴۵/۵	۹۵	۱۶۱	۵ (بالاترین)
بر اساس توافق دوطرفه استاد و دانشجو						
۱۶/۴	۲۶/۸	۱۶/۴	۲۶/۸	۶۳	۹۵	۱ (کمترین)
۲۴/۲	۴۵/۸	۷/۸	۱۸/۹	۳۰	۶۷	۲
۴۴/۵	۷۰/۹	۲۰/۳	۲۵/۱	۷۸	۸۹	۳
۶۲/۸	۸۷/۳	۱۸/۲	۱۶/۴	۷۰	۵۸	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۷/۲	۱۲/۷	۱۴۳	۴۵	۵ (بالاترین)

همانطور که در جدول ۲ گزارش شده است، حدود ۷۰ درصد از پاسخ‌دهندگان اساتید گروه معارف اسلامی معتقد هستند که در مورد بازه زمانی کلاس، اختیار به استاد کلاس داده شود تا با توجه به محتوای درس بازه زمانی مورد نیاز را اختصاص دهد. از منظر دانشجویان نیز بهتر است که در مورد بازه زمانی کلاس، طبق توافق دو طرفه بین استاد و دانشجو باشد.

برای پاسخ‌گویی به سؤال سوم پژوهشی "ابزارهای شیوه‌های انتقال مفاهیم درسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در دوران کرونا و پسا کرونا کدام‌اند؟" با پنج سؤال دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان در مورد مشخص کردن ابزارهای شیوه‌های انتقال مفاهیم درسی در دوره پسا کرونا مورد بررسی قرار گرفته است و نتایج آن در جدول سه گزارش شده است.

جدول ۳. آمار توصیفی سؤالات ابزارهای شیوه‌های انتقال مفاهیم درسی

درصد فراوانی تجمعی		درصد فراوانی		فراوانی		امتیاز
دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	
برگزاری کلاس‌های حضوری با رعایت پروتکل‌های بهداشتی						
۲۵/۸	۱۴/۷	۲۵/۸	۱۴/۷	۹۹	۵۲	۱ (کمترین)
۳۳/۱	۲۳/۴	۷/۳	۸/۸	۲۸	۳۱	۲
۵۴/۷	۳۸/۷	۲۱/۶	۱۵/۳	۸۳	۵۴	۳
۶۷/۷	۶۰/۷	۱۳/۰	۲۲/۰	۵۰	۷۸	۴

جدول ۳. آمار توصیفی سؤالات ابزارهای شیوه‌های انتقال مفاهیم درسی

امتیاز		فراوانی		درصد فراوانی		درصد فراوانی تجمعی	
استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
۱۳۹	۱۲۴	۳۹/۳	۳۲/۳	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
برگزاری کلاس‌های حضوری و غیرحضوری به صورت شناور							
۴۲	۷۱	۱۱/۹	۱۸/۵	۱۱/۹	۱۸/۵	۱۱/۵	۱۸/۵
۴۰	۴۸	۱۱/۳	۱۲/۵	۲۳/۲	۳۱/۰	۳۱/۰	۳۱/۰
۵۸	۷۹	۱۶/۴	۲۰/۶	۳۹/۵	۵۱/۶	۵۱/۶	۵۱/۶
۸۸	۸۵	۲۴/۹	۲۲/۱	۶۴/۴	۷۳/۷	۷۳/۷	۷۳/۷
۱۲۶	۱۰۱	۳۵/۶	۲۶/۳	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
"غیرحضوری نمودن تمامی کلاس‌های درسی با بهره‌گیری از شبکه‌های اجتماعی"							
۱۴۳	۵۸	۴۰/۴	۱۵/۱	۴۰/۴	۱۵/۱	۱۵/۱	۱۵/۱
۶۶	۴۰	۱۸/۶	۱۰/۴	۵۹/۰	۲۵/۵	۲۵/۵	۲۵/۵
۶۳	۹۹	۱۷/۸	۲۵/۸	۷۶/۸	۵۱/۳	۵۱/۳	۵۱/۳
۲۴	۷۰	۶/۸	۱۸/۲	۸۳/۶	۶۹/۵	۶۹/۵	۶۹/۵
۵۸	۱۱۷	۱۶/۴	۳۰/۵	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
غیرحضوری نمودن تمامی کلاس‌های درسی با بهره‌گیری از شبکه‌های تلویزیونی							
۱۹۸	۹۳	۵۵/۹	۲۴/۲	۵۵/۹	۲۴/۲	۲۴/۲	۲۴/۲
۷۱	۵۲	۲۰/۱	۱۳/۵	۷۶/۰	۳۷/۸	۳۷/۸	۳۷/۸
۳۲	۹۴	۹/۰	۲۴/۵	۸۵/۰	۶۲/۲	۶۲/۲	۶۲/۲
۱۶	۵۵	۴/۵	۱۴/۳	۸۹/۵	۷۶/۶	۷۶/۶	۷۶/۶
۳۷	۹۰	۱۰/۵	۲۳/۴	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰

برگزاری کلاس‌های آموزشی به صورت حضوری با رعایت پروتکل‌های بهداشتی و ترکیبی از حضوری و غیرحضوری از منظر اساتید و دانشجویان از اولویت بالایی برخوردار هستند. در راستای پاسخ‌گویی به سؤال "موضوعات مورد دغدغه دانشگاهی در خصوص زندگی پساکروناپی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی کدام‌اند؟" با پنج سؤال دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان مورد بررسی قرار گرفته است و نتایج در جدول چهار قابل مشاهده است.

جدول ۴. آمار توصیفی سؤالات موضوعات مورد دغدغه دانشگاهی در خصوص زندگی پساکرونا

درصد فراوانی تجمعی		درصد فراوانی		فراوانی		امتیاز
دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	
آینده رشته‌ی مدرسی معارف و وضعیت شغلی در آینده/ آینده رشته‌ی انتخابی و وضعیت شغلی در آینده						
۱۳/۰	۱۰/۵	۱۳/۰	۱۰/۵	۵۰	۳۷	۱ (کمترین)
۲۱/۴	۲۲/۰	۸/۳	۱۱/۶	۳۲	۴۱	۲
۴۵/۱	۴۳/۸	۲۳/۷	۲۱/۸	۹۱	۷۷	۳
۶۳/۸	۶۵/۸	۱۸/۸	۲۲/۰	۷۲	۷۸	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۶/۲	۳۴/۲	۱۳۹	۱۲۱	۵ (بالاترین)
ضرورت برجسته‌سازی نقش دروس معارف در رفع و پاسخگویی به شبهات و تردیدهای فکری اعتقادی						
۱۴/۸	۷/۶	۱۴/۸	۷/۶	۵۷	۲۷	۱ (کمترین)
۲۶/۶	۱۱/۳	۱۱/۷	۳/۷	۴۵	۱۳	۲
۵۴/۹	۱۵/۳	۲۸/۴	۴/۰	۱۰۹	۱۴	۳
۷۴/۲	۲۷/۱	۱۹/۳	۱۱/۹	۷۴	۴۲	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۲۵/۸	۷۲/۹	۹۹	۲۵۸	۵ (بالاترین)
لزوم هم‌زمانی فرآیندهای "آموزش دیدن" و "تدریس کردن" مدرسان به‌منظور توانمندسازی در انطباق با شرایط پساکرونا/ لزوم هم‌زمانی تحصیل و اشتغال دانشجو با توجه به وضعیت کنونی به‌منظور پوشش دادن هزینه‌های سبک جدید تحصیل دانشگاهی						
۱۲/۸	۸/۸	۱۲/۸	۸/۸	۴۹	۳۱	۱ (کمترین)
۲۱/۹	۱۵/۸	۹/۱	۷/۱	۳۵	۲۵	۲
۴۵/۳	۳۲/۸	۲۳/۴	۱۶/۹	۹۰	۶۰	۳
۶۶/۹	۵۶/۲	۲۱/۶	۲۳/۴	۸۳	۸۳	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۳/۱	۴۳/۸	۱۲۷	۱۵۵	۵ (بالاترین)
تعیین جایگاه و نقش استاد و دانشجو در راستای اهداف بیانیه گام دوم انقلاب						
۱۲/۸	۵/۹	۱۲/۸	۵/۹	۴۹	۲۱	۱ (کمترین)
۲۴/۲	۱۱/۹	۱۱/۵	۵/۹	۴۴	۲۱	۲
۴۷/۷	۲۱/۵	۲۳/۴	۹/۶	۹۰	۳۴	۳
۶۷/۲	۴۶/۳	۱۹/۵	۲۴/۹	۷۵	۸۸	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۲/۸	۵۳/۷	۱۲۶	۱۹۰	۵ (بالاترین)

جدول ۴. آمار توصیفی سؤالات موضوعات مورد دغدغه دانشگاهی در خصوص زندگی پساکرونا

درصد فراوانی تجمعی		درصد فراوانی		فراوانی		امتیاز
دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	
نقش زیست خانوادگی در سبک جدید تدریس / نقش زیست خانوادگی در زندگی نوین دانشگاهی (به خاطر ضعف خوابگاه‌ها در دوره کرونا)						
۱۵/۱	۱۵/۳	۱۵/۱	۱۵/۳	۵۸	۵۴	۱ (کمترین)
۲۸/۹	۲۵/۱	۱۳/۸	۹/۹	۵۳	۳۵	۲
۵۵/۲	۵۰/۸	۲۶/۳	۲۵/۷	۱۰۱	۹۱	۳
۷۳/۴	۸۱/۴	۱۸/۲	۳۰/۵	۷۰	۱۰۸	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۲۶/۶	۱۸/۶	۱۰۲	۶۶	۵ (بالاترین)

بر اساس نظر اساتید گروه معارف اسلامی؛ وضعیت شغلی مدرسی دروس معارف اسلامی در آینده، برجسته کردن نقش دروس معارف اسلامی در رفع شبهات اعتقادی دانشجویان، لزوم هم‌زمانی فرآیندهای "آموزش دیدن" و "تدریس کردن" مدرسان و تعیین جایگاه اساتید گروه معارف اسلامی در اهداف انقلاب اسلامی از اولویت بالاتری برخوردار است. از منظر دیدگاه دانشجویان نیز لزوم هم‌زمانی تحصیل و اشتغال دانشجویان با توجه به وضعیت کنونی به‌منظور پوشش دادن هزینه‌های سبک جدید تحصیل دانشگاهی از اولویت بالایی برخوردار هستند. دیدگاه‌های اساتید و دانشجویان در خصوص پاسخ‌گویی به سؤال "ماهیت مواجهه با دوران پساکرونا؛ رسالت دانشگاه در دوران و پساکرونا کدام‌اند؟" مورد بررسی قرار گرفته است. این هدف نیز توسط پنج سؤال سنجیده شده است که نتایج آن در جدول پنج گزارش شده است.

جدول ۵. آمار توصیفی سؤالات ماهیت مواجهه با دوران پساکرونا

درصد فراوانی تجمعی		درصد فراوانی		فراوانی		امتیاز
دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	
ارتقا سطح کاربردی در عرصه آموزش و پژوهش						
۱۱/۲	۶/۵	۱۱/۲	۶/۵	۴۳	۲۳	۱ (کمترین)
۲۱/۶	۱۰/۵	۱۰/۴	۴/۰	۴۰	۱۴	۲
۴۲/۲	۲۱/۲	۲۰/۶	۱۰/۷	۷۹	۳۸	۳
۶۱/۲	۳۷/۹	۱۹/۰	۱۶/۷	۷۳	۵۹	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۸/۸	۶۲/۱	۱۴۹	۲۲۰	۵ (بالاترین)

جدول ۵. آمار توصیفی سؤالات ماهیت مواجهه با دوران پسا کرونا

درصد فراوانی تجمعی		درصد فراوانی		فراوانی		امتیاز
دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	
بهبود و بازیابی روحیه نشاط و امید در نسل جوان امروزی						
۱۱/۲	۷/۳	۱۱/۲	۷/۳	۴۳	۲۶	۱ (کمترین)
۲۱/۶	۱۴/۴	۱۰/۴	۷/۱	۴۰	۲۵	۲
۴۲/۲	۲۰/۳	۲۰/۶	۵/۹	۷۹	۲۱	۳
۶۱/۲	۳۵/۶	۱۹/۰	۱۵/۳	۷۳	۵۴	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۸/۸	۶۴/۴	۱۴۹	۲۲۸	۵ (بالاترین)
تقویت و پایه‌ریزی برای فعالیت‌های گروهی در مواجهه با انزوای طلبی						
۱۳/۰	۱۱/۶	۱۳/۰	۱۱/۶	۵۰	۴۱	۱ (کمترین)
۲۵/۸	۱۸/۶	۱۲/۸	۷/۱	۴۹	۲۵	۲
۵۰/۳	۳۱/۹	۲۴/۵	۱۳/۳	۹۴	۴۷	۳
۷۲/۹	۵۷/۶	۲۲/۷	۲۵/۷	۸۷	۹۱	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۲۷/۱	۴۲/۴	۱۰۴	۱۵۰	۵ (بالاترین)
بازاندیشی در خصوص فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در دانشگاه‌ها						
۲۰/۳	۸/۸	۲۰/۳	۸/۸	۷۸	۳۱	۱ (کمترین)
۳۱/۰	۱۳/۳	۱۰/۷	۴/۵	۴۱	۱۶	۲
۵۴/۲	۲۴/۰	۲۳/۲	۱۰/۷	۸۹	۳۸	۳
۶۷/۲	۴۹/۲	۱۳/۰	۲۵/۱	۵۰	۸۹	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۳۲/۸	۵۰/۸	۱۲۶	۱۸۰	۵ (بالاترین)
راه‌اندازی مرکز مشاوره و ارتقاء سلامت دانشگاهیان به منظور کاهش ناهنجاری‌های به‌جامانده از دوران کرونا						
۱۳/۸	۱۲/۱	۱۳/۸	۱۲/۱	۵۳	۴۳	۱ (کمترین)
۲۶/۸	۲۰/۱	۱۳/۰	۷/۹	۵۰	۲۸	۲
۵۲/۳	۳۳/۹	۲۵/۵	۱۳/۸	۹۸	۴۹	۳
۷۴/۵	۵۷/۱	۲۲/۱	۲۳/۲	۸۵	۸۲	۴
۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۲۵/۵	۴۲/۹	۹۸	۱۵۲	۵ (بالاترین)

با توجه به نظرات اساتید و دانشجویان گزارش شده در جدول پنج، رسالت دانشگاه در دوره پسا کرونا اولویت بالایی برخوردار است و باید مورد توجه قرار گیرد.

مقدار عددی بدست آمده از چولگی و کشیدگی داده‌ها نشانگر توزیع نرمال داده‌های گردآوری شده از نمونه آماری اساتید و دانشجویان می‌باشد. بنابراین از آزمون تک نمونه‌ای T استفاده شده است.

$$H_0: \mu=3$$

$$H_1: \mu \neq 3$$

جدول ۶. اهمیت و اولویت سؤال‌های اساتید و دانشجویان مربوط به دوران پسا کرونا

شماره سؤال	سؤال	فراوانی		میانگین		انحراف استاندارد		میانگین خطای معیار	
		استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
۱-۱	متناسب‌سازی محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی	۳۵۴	۳۸۴	۳/۹۵	۳/۷۱	۱/۳۰۶	۱/۳۶۹	۱/۰۶۹	۱/۰۷۰
۲-۱	متناسب‌سازی زیرساخت‌های فیزیکی دانشگاه‌ها	۳۵۴	۳۸۴	۳/۶۲	۳/۵۷	۱/۳۸۱	۱/۴۱۴	۱/۰۷۳	۱/۰۷۲
۳-۱	ارتقاء سطح قابلیت‌ها و توانمندی مدرسان	۳۵۴	۳۸۴	۳/۹۷	۳/۵۶	۱/۲۵۴	۱/۳۸۵	۱/۰۶۷	۱/۰۷۱
۴-۱	بازنگری اساسی در شیوه‌های آموزش	۳۵۴	۳۸۴	۳/۷۲	۳/۴۸	۱/۲۳۳	۱/۴۰۱	۱/۰۶۶	۱/۰۷۲
۵-۱	تفویض اختیار به مدرسان در امر آموزش و پژوهش	۳۵۴	۳۸۴	۳/۶۰	۳/۱۶	۱/۳۱۶	۱/۴۱۵	۱/۰۷۰	۱/۰۷۲
۱-۲	طبق روال دروس در شرایط قبل کرونا	۳۵۴	۳۸۴	۳/۷۳	۳/۴۴	۱/۳۱۲	۱/۳۷۰	۱/۰۷۰	۱/۰۷۰
۲-۲	بیشتر از روال قبلی دروس در شرایط قبل کرونا	۳۵۴	۳۸۴	۲/۷۳	۳/۲۱	۱/۴۸۹	۱/۴۲۲	۱/۰۷۹	۱/۰۷۳
۳-۲	کمتر از روال قبلی دروس در شرایط قبل کرونا	۳۵۴	۳۸۴	۲/۶۹	۳/۳۰	۱/۵۲۱	۱/۳۳۷	۱/۰۸۱	۱/۰۶۸
۴-۲	در اختیار استاد به تناسب محتوای دروس	۳۵۴	۳۸۴	۳/۹۵	۳/۲۶	۱/۲۵۵	۱/۳۴۹	۱/۰۶۷	۱/۰۶۹
۵-۲	بر اساس توافق دوطرفه استاد و دانشجو	۳۵۴	۳۸۴	۲/۶۹	۳/۵۲	۱/۳۵۸	۱/۴۶۳	۱/۰۷۲	۱/۰۷۵
۱-۳	برگزاری کلاس‌های حضوری با رعایت پروتکل‌های بهداشتی	۳۵۴	۳۸۴	۳/۶۲	۳/۱۹	۱/۴۴۳	۱/۵۸۰	۱/۰۷۷	۱/۰۸۱
۲-۳	استفاده از روش ترکیبی	۳۵۴	۳۸۴	۳/۶۱	۳/۲۵	۱/۳۷۶	۱/۴۴۲	۱/۰۷۳	۱/۰۷۴

جدول ۶. اهمیت و اولویت سؤال‌های اساتید و دانشجویان مربوط به دوران پساکرونا

شماره سؤال	سؤال	فراوانی		میانگین		انحراف استاندارد		میانگین خطای معیار	
		استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
۳-۳	غیرحضورى نمودن تمامی کلاس‌های درسى با بهره‌گیری از شبکه‌های اجتماعى	۳۵۴	۳۸۴	۲/۴۰	۳/۳۹	۱/۴۷۴	۱/۴۰۲	۱/۰۷۸	۱/۰۷۲
۴-۳	غیرحضورى نمودن تمامی کلاس‌های درسى با بهره‌گیری از شبکه‌های تلویزیونى	۳۵۴	۳۸۴	۱/۹۴	۲/۹۹	۱/۳۳۱	۱/۴۸۰	۱/۰۷۱	۱/۰۷۶
۵-۳	غیرحضورى نمودن تمامی کلاس‌های درسى با بهره‌گیری از کنفرانس‌های تلفنى	۳۵۴	۳۸۴	۱/۸۵	۲/۹۱	۱/۳۴۳	۱/۴۷۷	۱/۰۷۱	۱/۰۷۵
۱-۴	آینده رشته‌ی مدرسى معارف و وضعیت شغلى در آینده/ آینده رشته‌ی انتخابى و وضعیت شغلى در آینده	۳۵۴	۳۸۴	۳/۵۸	۳/۵۶	۱/۳۳۸	۱/۳۸۶	۱/۰۷۱	۱/۰۷۰
۲-۴	ضرورت برجسته‌سازی نقش دروس معارف در رفع و پاسخگویی به شبهات و تردیدهای فکرى اعتقادى	۳۵۴	۳۸۴	۴/۳۹	۳/۲۹	۱/۲۰۷	۱/۳۶۱	۱/۰۶۴	۱/۰۶۹
۳-۴	لزوم هم‌زمانى فرایندهای "آموزش دیدن" و "تدریس کردن" مدرسان به‌منظور توانمندسازی در انطباق با شرایط پساکرونایى/ لزوم هم‌زمانى تحصیل و اشتغال دانشجو با توجه به وضعیت کنونى به‌منظور پوشش دادن هزینه‌های سبک جدید تحصیل دانشگاهى	۳۵۴	۳۸۴	۳/۸۶	۳/۵۳	۱/۲۹۰	۱/۳۶۵	۱/۰۶۹	۱/۰۶۹
۴-۴	تعیین جایگاه و نقش استاد / دانشجو در راستای اهداف بیانیه گام دوم انقلاب	۳۵۴	۳۸۴	۴/۱۴	۳/۴۸	۱/۱۷۸	۱/۳۸۰	۱/۰۶۳	۱/۰۷۰
۵-۴	نقش زیست خانوادگی در سبک جدید تدریس (برخی اساتید در منزل کلاس آنلاین برگزار می‌کنند) / نقش زیست خانوادگی در زندگی نوین دانشگاهى (به خاطر ضعف	۳۵۴	۳۸۴	۳/۲۷	۳/۲۷	۱/۳۰۰	۱/۳۸۴	۱/۰۶۹	۱/۰۷۰

جدول ۶. اهمیت و اولویت سؤال‌های اساتید و دانشجویان مربوط به دوران پسا کرونا

شماره سؤال	سؤال	فراوانی		میانگین		انحراف استاندارد		میانگین خطای معیار	
		استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو
	خوابگاه‌ها در دوره کرونا)								
۱-۵	ارتقا سطح کاربردی در عرصه آموزش و پژوهش	۳۵۴	۳۸۴	۴/۲۴	۳/۶۳	۱/۱۹۱	۱/۳۷۵	۱/۰۶۳	۱/۰۷۰
۲-۵	بهبود و بازیابی روحیه نشاط و امید در نسل جوان امروزی	۳۵۴	۳۸۴	۴/۲۲	۳/۶۳	۱/۲۶۶	۱/۳۷۵	۱/۰۶۷	۱/۰۷۰
۳-۵	تقویت و پایه‌ریزی برای فعالیت‌های گروهی در مواجهه با انزوای طبیعی	۳۵۴	۳۸۴	۳/۸۰	۳/۳۸	۱/۳۵۹	۱/۳۴۸	۱/۰۷۲	۱/۰۶۸
۴-۵	بازاندیشی در خصوص فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در دانشگاه‌ها	۳۵۴	۳۸۴	۴/۰۵	۳/۲۷	۱/۲۶۰	۱/۵۱۴	۱/۰۶۷	۱/۰۷۷
۵-۵	راه‌اندازی مرکز مشاوره و ارتقاء سلامت دانشگاهیان به‌منظور کاهش ناهنجاری‌های به‌جامانده از دوران کرونا	۳۵۴	۳۸۴	۳/۷۷	۳/۳۲	۱/۳۸۹	۱/۳۵۰	۱/۰۷۴	۱/۰۶۸

اعداد گزارش شده در جدول ۶ نشان می‌دهد که جز سؤال‌های ۲، ۲، ۳، ۲، ۵، ۳، ۳، ۴ و ۳، ۵، در گروه اساتید و سؤال‌های ۳، ۴ و ۳، ۵ بقیه سؤالات دارای میانگین بالای عدد سه می‌باشند، نشانگر این است که از منظر اساتید و دانشجویان، متناسب‌سازی محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی، فراهم ساختن زیرساخت‌های فیزیکی دانشگاه‌ها، ارتقاء سطح قابلیت‌ها و توانمندی اساتید، بازنگری اساسی در شیوه‌های آموزش، تفویض اختیار به مدرسان در امر آموزش و پژوهش، وضعیت شغلی مدرسی دروس معارف اسلامی در آینده، برجسته کردن نقش دروس معارف اسلامی در رفع شبهات اعتقادی دانشجویان، لزوم هم‌زمانی فرآیندهای آموزش دیدن و تدریس کردن مدرسان و تعیین جایگاه اساتید گروه معارف اسلامی در اهداف انقلاب اسلامی از اولویت زیادی برای بررسی و ارتقاء برخوردار هستند. البته شایان ذکر است که، "برگزاری کلاس‌های حضوری با رعایت پروتکل‌های بهداشتی" و "استفاده از روش ترکیبی (برگزاری

کلاس‌های حضوری و غیر حضوری به صورت شناور) " با مقادیر عددی به ترتیب؛ ۳/۶۱، ۳/۶۲ اهمیت بالایی دارند.

جدول ۷: اهمیت و اولویت سؤال‌های گروه اساتید مربوط به دوران پسا کرونا (آزمون T-test)

میانگین نظری = 3												سؤال
فاصله اطمینان ۹۵٪ از اختلاف میانگین												
بالاتر		پایین‌تر		اختلاف میانگین نمونه از میانگین مورد نظر		شاخص معناداری		درجه آزادی		t		
استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	استاد	دانشجو	
۰/۸۵	۱/۰۸	۰/۵۷	۰/۸۱	۰/۷۰۸	۰/۹۴۶	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۱۰/۱	۱۳/۶	۱,۱
۰/۷۱	۰/۷۷	۰/۴۳	۰/۴۸	۰/۵۷۳	۰/۶۲۱	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۷/۹۳	۸/۴۶	۱,۲
۰/۷۰	۱/۱۱	۰/۴۲	۰/۸۴	۰/۵۵۷	۰/۹۷۵	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۷/۸۸	۱۴/۶	۱,۳
۰/۶۲	۰/۸۵	۰/۳۴	۰/۵۹	۰/۴۸۴	۰/۷۲۳	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۶/۷۷	۱۱/۰	۱,۴
۰/۳۰	۰/۷۳	۰/۰۲	۰/۴۶	۰/۱۵۹	۰/۵۹۶	۰/۰۲۸	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۲/۱۹	۸/۵۲	۱,۵
۰/۵۷	۰/۸۷	۰/۳۰	۰/۵۹	۰/۴۳۸	۰/۷۲۹	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۶/۲۵	۱۰/۴	۲,۱
۰/۳۶	-۰/۱۲	۰/۰۷	-۰/۴۳	۰/۲۱۴	-۰/۲۷۴	۰/۰۰۳	۰/۰۰۱	۳۸۳	۳۵۳	۲/۹۴	-۳/۴	۲,۲
۰/۴۴	-۰/۱۵	۰/۱۷	-۰/۴۷	۰/۳۰۲	-۰/۳۱۴	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۴/۴۲	-۳/۸	۲,۳
۰/۳۹	۱/۰۸	۰/۱۲	۰/۸۲	۰/۲۵۸	۰/۹۵۲	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۳/۷۴	۱۴/۲	۲,۴
۰/۶۷	-۰/۱۷	۰/۳۷	-۰/۴۵	۰/۵۲۱	-۰/۳۰۸	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۶/۹۷	-۴/۲	۲,۵
۰/۳۵	۰/۷۸	۰/۰۳	۰/۴۷	۰/۱۸۸	۰/۶۲۴	۰/۰۲۱	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۲/۳۲	۸/۱۴	۳,۱
۰/۴۰	۰/۷۵	۰/۱۱	۰/۴۷	۰/۲۵۳	۰/۶۱۰	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۳/۴۳	۸/۳۴	۳,۲
۰/۵۳	-۰/۴۴	۰/۲۴	-۰/۷۵	۰/۳۸۵	-۰/۵۹۹	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۵/۳۸	-۷/۶	۳,۳
۰/۱۴	-۰/۹۳	-۰/۱۶	-۱/۲۰	-۰/۰۰۸	-۱/۰۶۵	۰/۹۱۸	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	-۱/۰	-	۳,۴
										۱۵/۰		
۰/۰۶۷	-۱/۰۱	-۰/۲۲	-۱/۲۹	-۰/۰۸۰	-۱/۱۴۷	۰/۲۸۵	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	-۱/۰۷	-	۳,۵
										۱۶/۰		
۰/۷۰	۰/۷۲	۰/۴۲	۰/۴۴	۰/۵۶۷	۰/۵۷۹	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۸/۰۲	۸/۱۴	۴,۱
۰/۴۳	۱/۵۱	۰/۱۵	۱/۲۶	۰/۲۹۴	۱/۳۸۷	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۴/۲۳	۲۱/۶	۴,۲
۰/۶۶	۱/۰۰	۰/۳۹	۰/۷۳	۰/۵۳۱	۰/۸۶۴	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۷/۶۲	۱۲/۶	۴,۳

۰/۶۲	۱/۲۷	۰/۳۴	۱/۰۲	۰/۴۸۱	۱/۱۴۴	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۶/۸۳	۱۸/۲	۴,۴
۰/۴۱	۰/۴۱	۰/۱۳	۰/۱۴	۰/۲۷۳	۰/۲۷۴	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۳/۸۷	۳/۹۶	۴,۵
۰/۷۷	۱/۳۶	۰/۵۰	۱/۱۲	۰/۶۳۸	۱/۲۴۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۹/۰۸	۱۹/۵	۵,۱
۰/۷۷	۱/۳۶	۰/۵۰	۱/۰۹	۰/۶۳۸	۱/۲۲۳	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۹/۰۸	۱۸/۱	۵,۲
۰/۵۱	۰/۹۴	۰/۲۴	۰/۶۶	۰/۳۸۰	۰/۸۰۲	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۵/۵۲	۱۱/۱	۵,۳
۰/۴۲	۱/۱۸	۰/۱۲	۰/۹۲	۰/۲۷۳	۱/۰۴۸	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۳/۵۳	۱۵/۶	۵,۴
۰/۴۶	۰/۹۱	۰/۱۹	۰/۶۲	۰/۳۲۵	۰/۷۶۸	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۳۸۳	۳۵۳	۴/۷۲	۱۰/۴	۵,۵

بر اساس جدول ۶ که وضعیت اهمیت و اولویت سؤال‌های مربوط به دوران پسا کرونا در نمونه آماری گروه اساتید و دانشجویان پژوهش را نشان می‌دهد، قابل مشاهده است که، میانگین به دست آمده برای اکثر سؤال‌ها بزرگ‌تر از عدد سه می‌باشد و بر اساس جدول ۷ مقدار عددی سطح خطای محقق (Sig) برابر با ۰/۰۰۰ کمتر از ۰/۰۵ و مقدار عددی T خارج از محدود (۲/۵۸ -۲/۵۸) می‌باشد لذا با اطمینان ۹۵ درصد فرض H_0 رد می‌شود به عبارتی ادعای عدم برابری میانگین با عدد سه پذیرفته می‌شود. از آنجایی که حد بالا و پایین سؤالات جز در سؤال‌های ۲,۲، ۲,۳، ۲,۵، ۳,۳، ۳,۴ و ۳,۵ در گروه اساتید و سؤال‌های ۳,۴ و ۳,۵ در گروه دانشجویان، هر دو مثبت می‌باشند، لذا میانگین سؤال‌ها بزرگ‌تر از عدد سه می‌باشند، بنابراین از منظر پاسخ‌دهندگان، از اهمیت بالایی برخوردار هستند و باید در مسیر ارتقاء آنها اقداماتی صورت گیرد. در مورد سؤال‌های ۲,۲، ۲,۳، ۲,۵، ۳,۳، ۳,۴ و ۳,۵ گروه اساتید و سؤال‌های ۳,۴ و ۳,۵ گروه دانشجویان حد بالا و حد پایین هر دو منفی می‌باشند، لذا میانگین سؤال‌های مذکور کمتر از عدد سه می‌باشد، به عبارتی از دیدگاه اساتید و دانشجویان اهمیت بالایی ندارند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

فرصت‌ها و چالش‌هایی که در اثر کرونا و ویروس به جامعه تحمیل شده است، تغییراتی در پسا کرونا نیز به دنبال خواهد داشت، با استفاده از فناوری‌های مورد استفاده در دوره کرونا برای آموزش، روش‌های آموزش سنتی به چالش کشیده خواهد شد و حضور دانشجویان در دانشگاه کمتر می‌شود. یادگیری از راه دور انجام می‌گیرند دانشگاه‌ها ممکن است با شیفت‌های مختلف کارکنند و یادگیری ترکیبی ممکن است نقش اصلی را داشته باشد (ینا و همکاران، ۲۰۲۰). برای

موفقیت و آموزش الکترونیکی انگیزه‌ی یادگیرنده، فناوری و ابزارآلات لازم باید فراهم شود (الجردانی^۱، ۲۰۲۰). در صورت اجرای صحیح آموزش الکترونیکی امکان ایجاد آموزش عالی در اختیار همه‌ی افراد از طریق اینترنت و سایر فناوری‌های ارتباطات و اطلاعات وجود دارد (بابو و سریدوی^۲، ۲۰۱۸).

در پژوهش حاضر سعی بر این بود که در مسیر ارتقاء کیفیت آموزش عالی در دوران پساکرونا قدمی برداشته شود. با توجه به نتایج پژوهش، به احتمال زیاد در دوران پساکرونا باید به سمت آموزش ترکیبی (بنا و همکاران، ۲۰۲۰؛ کشاورز، ۲۰۲۰، آشور و همکاران، ۲۰۲۰، اکانایاک و ویرسینقا، ۲۰۲۰؛ بورک - هافر، ۲۰۲۰) حرکت کنیم.

با توجه به یافته‌های پژوهش باید زیرساخت‌های آموزش مجازی همچون؛ بهبود امکانات فناوری اطلاعات کشور به خصوص در استان‌های محروم کشور، حل مشکلات اینترنتی دانشجویان و اساتید، بهبود فضاهای فیزیکی دانشگاه‌ها و کتابخانه‌ها، افزایش امکانات پژوهشی در دانشگاه‌ها، کمک به دانشجویان برای تهیه ابزارهای لازم مانند لپ‌تاپ، تبلت و... برای شرکت در دوره‌های آنلاین آموزشی باید فراهم گردد؛ همچنین به منظور فراهم آوردن شرایط تعامل بیشتر اساتید با دانشجو و شکل‌گیری رابطه استاد- شاگردی نزدیک مثل دوره‌های حضوری، با روش‌هایی مانند کم کردن تعداد دانشجویان در کلاس‌های آموزش مجازی، ایجاد گروه‌های آموزشی در فضاهای مجازی مانند ایتا و...، تا به این طریق برای اساتید فرصتی بیشتر فراهم شود تا به صورت تک تک با دانشجویان همکلام شده و به کمرنگ شدن بعد تربیتی و پرورشی دانشجویان در دوره‌های مجازی تا حد امکان کمک کنیم و دوره‌های آموزشی در زمینه تقویت بعد اخلاقی و تربیتی استفاده از فضای مجازی، اهمیت دادن به حقوق مالکیت فکری و معنوی منابع درسی و مطالب ارائه شده توسط اساتید در دوره‌های آموزشی مجازی و احترام به حریم خصوصی بر گزار گردد؛ در نهایت باید متناسب‌سازی محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی، متناسب‌سازی زیرساخت‌های فیزیکی دانشگاه‌ها، ارتقاء سطح قابلیت‌ها و توانمندی مدرسان (مدرس، استاد، دستیار آموزشی و...)، بازنگری اساسی در شیوه‌های آموزش و تفویض اختیار به مدرسان در امر آموزش و پژوهش نیز صورت بگیرد.

1. Al Jardani
2. Babu & Sridevi

با در نظر گرفتن یافته‌های پژوهش مبتنی بر نظرات اساتید و دانشجویان، از طرفی هم با مدنظر قرار دادن اهداف و استراتژی‌های مشترک بین دروس معارف اسلامی در بین همه دانشگاهیان و تأثیر دروس مذکور در شکل‌گیری و رشد نگرش دینی مذهبی دانشجویان پیشنهاد می‌گردد که، بهتر است که با تشکیل کمیته‌های مشکل از اساتید دانشگاه و حوزه و خبرگان این حوزه، در مورد بازه زمانی و محتوای این دروس به صورت کلی و برای همه دانشگاه‌ها تصمیم‌گیری شود. تا از اهداف طراحی دروس معارف اسلامی برای تقویت نگرش‌های دینی و مذهبی دانشجویان فاصله گرفته نشود.

باتوجه به اهمیت و اولویت بالای نقش تائید شده دروس معارف در رفع و پاسخگویی به شبهات و تردیدهای فکری اعتقادی و از سوی دیگر با توجه به اهمیت دروس معارف در تربیت و پرورش دانشجویان در راستای اهداف انقلاب اسلامی، عدم توجه و التزام عملی اساتید معارف به جنبه‌های علمی هدایت، موجب می‌شود که دانشجویان، دروس معارف را صرفاً برای سرگرمی و ابزاری برای افزایش معدل دانسته و فایده عملی چندانی از آن دریافت نکنند (عباسی، ۱۳۹۹)، که این مهم نقض غرض است و سیر در قهقرا؛ لذا پیشنهاد می‌گردد که، توجه و عنایت ویژه‌ای به بررسی بروز رسانی شیوه آموزش بر اساس اقتضائات پسا کرونا با هدف لزوم ارتقاء کارکرد دروس معارف (بینشی و رفتاری) با الویت در دستور کار آموزش عالی قرار گیرد تا نسل آینده دانشگاهی با اهداف اسلامی و انقلابی با بهره‌گیری از دروس معارف آشنا و طی مسیر کند و بی‌توجهی به این امر پیامدهای ناخوشایندی را به دنبال خواهد داشت.

در آخر می‌توان گفت که، باید برای کاهش اثرات منفی دوران کرونا در قشر دانشگاهی باید مرکز مشاوره و ارتقاء سلامت دانشگاهیان راه‌اندازی شود و شیوه‌های آموزشی با استفاده از تجربیات به دست آمده از دوران کرونا مورد بازنگری قرار گیرد، همچنین با توجه به مسئولیت خطیر اساتید گروه معارف اسلامی در تربیت و پرورش نگرش‌های دینی و مذهبی دانشجویان در راستای اهداف انقلاب اسلامی، تقویت توانمندی‌های اساتید گروه معارف اسلامی باید بیش از سایر اساتید مورد توجه قرار گیرد.

فهرست منابع

- امینی، محمد؛ رحیمی، حمید؛ صمدیان، زهره (۱۳۹۲)، بررسی دیدگاه دانشجویان درباره موانع اثربخشی دروس معارف اسلامی در دانشگاه و مراکز آموزش عالی، *اندازه‌گیری تربیتی*، ۴(۱۳)، ۴۴-۲۱.
- بابایی، حمیده؛ درخشانفرد، سمیرا؛ سلطانی‌گول، سینا (۱۳۹۵)، تاریخچه آموزش الکترونیکی، *دومین همایش ملی کامپیوتر، فناوری اطلاعات و ارتباطات اسلامی ایران*، قم، <https://civilica.com/doc/680816>.
- حکیم‌زاده، رضوان؛ آرمند، محمد؛ محمدی، نیره (۱۳۹۴)، میزان توجه به موضوع مهدویت و انتظار در کتاب‌های منتخب دروس معارف اسلامی دانشگاه‌ها، *مشرق موعود*، ۹(۳۳)، ۱۴۷-۱۲۵.
- دانایی‌فرد، حسن؛ الوانی، سید مهدی؛ آذر، عادل (۱۳۹۲)، *روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع*، تهران: صفار.
- ربانی‌خواه، فهیمه؛ خانابایی، ولی؛ ذاکر صالحی، غلام رضا (۲۰۲۰)، تأثیر شیوع کووید ۱۹ بر ابعاد مدیریتی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی ایران از دیدگاه خبرگان، *طب و تزکیه*، ۲۹(۳)، ۱۹۶-۲۱۱.
- شاه بیگی، فرزانه و نظری، سمانه (۱۳۹۰). *آموزش مجازی: مزایا و محدودیت‌ها*. مرکز مطالعات و توسعه آموزش علوم پزشکی یزد، ۶(۱) (پیاپی ۴)، ۴۷-۵۴.
- <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=149412>
- عباسی؛ حسن (۱۳۹۹)، *روش تدریس هدایت‌محور؛ پیوست اخلاقی روزآمد برای کارآمدسازی دروس معارف اسلامی در دانشگاه‌ها، پژوهش نامه اخلاق*، ۱۳ (۴۸): ۵۱-۷۴.
- عزیزی، علی؛ ضرابیان، فروزان (۱۳۹۹)، بررسی تاثیر کرونا در رضایت الکترونیکی دانشجویان در دانشگاه‌های دارای سیستم مجازی، *ششمین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، مشاوره و علوم تربیتی*، <https://civilica.com/doc/1042176>.
- منتظر، غلامعلی؛ گشول دره‌سببی، طیبه (۱۳۹۹). *یادگیری الکترونیکی: روایت دگردیسی فناورانه در عرصه آموزش*. *سیاست علم و فناوری*، ۱۳(۱)، ۳۶-۱۵.
- میرزایی، حسین (۱۳۹۹). *جستارهایی در آموزش عالی، علم و بحران کرونا در ایران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی*. تهران.
- Al Jardani, K. S. (2020). **E-Learning in Higher Education; Challenges and Opportunities**. *E-Learning*, 14(11).
- Almaiah, M. A., Al-Khasawneh, A., & Althunibat, A. (2020). Exploring the critical challenges and factors influencing the E-learning system usage during COVID-19 pandemic. **Education and Information Technologies**, 25, 5261-5280.
- Ashour, S., El-Refae, G. A., & Zaitoun, E. A. (2021). Post-pandemic Higher Education: Perspectives from University Leaders and Educational Experts in the United Arab Emirates. **Higher Education for the Future**, 23476311211007261.
- Babu, G. S., & Sridevi, K. (2018). **Importance of E-learning in Higher Education: A study**. *International Journal of Research Culture Society*, 2(5), 1-8.

- Bao, W. (2020). COVID-19 and online teaching in higher education: A case study of Peking University. **Human Behavior and Emerging Technologies**, 2(2), 113-115.
- Barada, V., Doolan, K., Burić, I., Krolo, K., & Tonković, Ž. (2020). Student life during the COVID-19 pandemic lockdown: Europe-Wide Insights. **University of Zadar**.
- Bork-Hüffer, T., Kulcar, V., Brielmair, F., Markl, A., Immer, D. M., Juen, B., ... & Kaufmann, K. (2021). University Students' Perception, Evaluation, and Spaces of Distance Learning during the COVID-19 Pandemic in Austria: What Can We Learn for Post-Pandemic Educational Futures?. **Sustainability**, 13(14), 7595.
- Coman, C., Țîru, L. G., Meseșan-Schmitz, L., Stanciu, C., & Bularca, M. C. (2020). Online teaching and learning in higher education during the coronavirus pandemic: students' perspective. **Sustainability**, 12(24), 10367.
- Fernandes, A. J. (2020). Impact of COVID-19: university students' perspective. **International Journal of Nutrition, Pharmacology, Neurological Diseases**, 10(3), 168.
- Ekanayake, E. M. H. L., & Weerasinghe, T. D. (2020). Sustainable Engagement of University Students in E-Learning during the Post-pandemic of Covid-19: Evidence from Faculty of Commerce and Management Studies, University of Kelaniya, Sri Lanka. **Kelaniya Journal of Human Resource Management**, 15(2), 47-73.
- Jena, P. K. (2020). Impact of Covid-19 on higher education in India. **International Journal of Advanced Education and Research (IJAER)**, 77-81.
- Kattoua, T., Al-Lozi, M., & Alrowwad, A. A. (2016). A review of literature on E-learning systems in higher education. **International Journal of Business Management & Economic Research**, 7(5), 754-762.
- Keshavarz, M. H. (2020). A Proposed Model for Post-Pandemic Higher Education. **Budapest International Research and Critics in Linguistics and Education (BirLE) Journal**, 3(3), 1384-1391.
- Pham, H. H., & Ho, T. T. H. (2020). Toward a 'new normal' with e-learning in Vietnamese higher education during the post COVID-19 pandemic. **Higher Education Research & Development**, 39(7), 1327-1331.
- Rashid, S., & Yadav, S. S. (2020). Impact of Covid-19 pandemic on higher education and research. **Indian Journal of Human Development**, 14(2), 340-343.
- Saunders, M., & Lewis, P. Thornhill, A. (2009). **Research methods for business students**. Fifth edition. Harlow: Pearson Education
- Teixeira, A. M., & Mota, J. (2020). The Importance of Being Open: How European Open Universities Can Reposition in the Post-Pandemic Higher Education Landscape. **In EDEN Conference Proceedings** (No. 1, pp. 178-188).

